

Paweł Król

Ssaki kopalne czwartorzędu Polski w zbiorach przyrodniczych Muzeum Narodowego w Kielcach

---

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 19, 309-316

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PAWEŁ KRÓL

SSAKI KOPALNE CZWARTORZĘDU POLSKI W ZBIORACH PRZYRODNICZYCH MUZEUM NARODOWEGO W KIELCACH

Opracowane szczątki ssaków czwartorzędowych znajdują się w Dziale Przyrody (MNKi/P) i Archeologii (MNKi/A). Praca nie obejmuje znalezisk fauny holocenijskiej pochodzącej ze stanowisk archeologicznych, dotyczy przede wszystkim ssaków plejstocenijskich. Z powodu niemożności ustalenia pozycji stratygraficznej gatunków, które przetrwały do holocenu (*Equus caballus* – koń, *Bos primigenius* – tur, *Alces alces* – los, *Cervus elaphus* – jelen), zakres pracy uogólniono na cały czwartorzęd.

Kolekcję szczątków fauny czwartorzędowej zgromadzono w latach 1908–1962; większość okazów pochodzi ze zbiorów Muzeum Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach. Zespół ten powstał dzięki darom wielu osób, wśród których największe zasługi położyli: Józef Milicer i Jan Czarnocki. Najstarszymi znaleziskami są: kość piszczelowa nosorożca *Dicerorhinus kirchbergensis*, ząb trzonowy nosorożca włochatego *Coelodonta antiquitatis* oraz ząb przedtrzonowy *Deinotherium giganteum*, pochodzące z 1878 roku. Ten ostatni okaz jest prawdopodobnie pierwszym pewnym stwierdzeniem *Deinotherium* w Polsce¹.

Dane do opracowania naukowego tych muzealiów (miejsce znalezienia, data, pochodzenie) są bardzo zróżnicowane, często niepełne, a w niektórych przypadkach w ogóle nie ma informacji na ich temat. Szczątki zwierząt z danymi o miejscu znalezienia pochodzą przede wszystkim z Kielecczyny i Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Zbiór okazów pochodzących z naszego regionu tworzą szczątki różnorodne pod względem taksonomicznym, znajdowane przypadkowo w korytach rzek, stawach, piaskowniach, żwirowniach, przekopach i pustkach krasowych. Okazy z Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej są pochodzenia jaskiniowego i w przeważającej liczbie reprezentują gatunek *Ursus spelaeus* – niedźwiedź jaskiniowy. Szczątki ssaków kopalnych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach nie były opracowane naukowo i dlatego nie uwzględniono ich w syntetycznych zestawieniach znalezisk fauny czwartorzędowej z terenów Polski (Kowalski 1959; Kowalski 1989)².

¹ Gatunek ten występował w Europie od dolnego miocenu do środkowego pliocenu, tak więc wykracza poza ramy czasowe powyższego opracowania. Wobec faktu, iż w zbiorach muzeum znajduje się tylko jeden szczątek ssaka trzeciorzędowego, dołączono go do tej publikacji.

² K. Kowalski *Katalog ssaków plejstocenu Polski*. Warszawa–Wrocław 1959, s. 1–227; K. Kowalski (red.) *Historia i ewolucja lądowej fauny Polski*. „Folia Quaternaria” Kraków 1989 t. 59–60, s. 1–278

UWAGI STRATYGRAFICZNE

Specyfiką zespołów szczątków ssaków kopalnych w zbiorach muzealnych (szczególnie tych wcześniejszych, przedwojennych) jest brak dla części znalezisk danych dotyczących ich pozycji stratygraficznej. Najczęściej znana bywa jedynie miejscowość, skąd pochodzą, bez wskazania bliższego stanowiska; niektóre nie posiadają w ogóle informacji o miejscu znalezienia.

Okazy pochodzące z koryt rzek i jezior, z wykopów o nieznanym profilu mają małą wartość dla określenia stratygrafii. Znaleziska ze zwirowni i piaskowni nie mają nigdy określonej dolnej granicy wieku, gdyż mogą zawierać we wtórnym złożu kości i zęby pochodzące z utworów starszych. W przypadku znalezisk jaskiniowych wydobycie szczątków zwierząt następuje przy okazji badań naukowych. Jak podaje Kowalski (1959)³, większość naszych wykopalisk jaskiniowych prowadzona była jeszcze w XIX w., kiedy stratygrafię traktowano powierzchownie. Godfried Ossowski, główny badacz jaskiń Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej, wyróżnia we wszystkich prawie badanych jaskiniach tylko dwie warstwy: dolną – „dyluwialną” i górną – „aluwialną”. Wyróżnianie takie było powszechne, co potwierdzają znajdujące się w Dziale Przyrody ręcznie wykonane opisy muzealiów, określające ich wiek jako „dyluwium”. Ponieważ budowa namulisk w rzeczywistości jest bardziej skomplikowana, określenia takie nie mają dziś większej wartości.

Podsumowując, kopalne szczątki zwierząt czwartorzędowych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach stanowią materiał, który może być wykorzystany jedynie do badań morfologicznych. W stosunku do muzealiów pochodzących z Kielecczyny niniejsza praca jest informacją uzupełniającą wiedzę o znaleziskach ssaków kopalnych z tego regionu. Na naszym terenie znane są dobrze udokumentowane stanowiska jaskiniowe: między innymi z Kadzielni, Kozięgo Grzbietu i Jaskini Raj.

Opracowane szczątki zwierząt są w bardzo różnym stanie zachowania i z tego względu nie wykonano pomiarów wszystkich okazów. W przypadku kości pomiary osteometryczne wykonano wg publikacji J. Duersta⁴. Pomiary zębów zastosowano tylko w przypadku mamuta *Mammuthus primigenius* wg kryteriów morfologicznych zawartych w opracowaniu H. Kubiaka⁵. Pomiary wykonano cyrklem i taśmą mierniczą; wymiary podano w milimetrach.

Jak już wspomniano, większość szczątków pochodzi ze zbiorów Muzeum Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach. Dlatego też ze względów praktycznych przy opisie pochodzenia zastosowano skrót „PTK(...)”; w przypadku ustalenia numeru inwentarzowego podano go w nawiasie.

Składam serdeczne podziękowania doc. Adamowi Nadachowskiemu i prof. Henrykowi Kubiakowi z Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN w Krakowie za cenne wskazówki i pomoc w oznaczeniu problematycznych okazów.

³ K. Kowalski *Katalog ssaków...*, s. 47

⁴ J. U. Duerst *Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skellet des Saugern Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden*. Berlin–Wien 1926, s. 125–530

⁵ H. Kubiak *Ślonie kopalne Polski południowej*. „Folia Quaternaria” Kraków 1965, t. 19, s. 1–42

CZEŚĆ SYSTEMATYCZNA*

Artiodactyla – Parzystokopytne

Cervidae – jeleniowate

Cervus elaphus Linnaeus, 1758 – jelen

1. Poroże (lewe) z mózdzieniem i fragmentem łuski kości czołowej, dł. 830 mm; miejsce znalezienia nie znane, PTK(898), MNKi/P/1877.
2. Fragment poroża z mózdzieniem; miejsce znalezienia nie znane. MNKi/P/16.
3. Fragment poroża z mózdzieniem, zachowany fragment łuski kości czołowej, poroże ułamane za oczniakiem; miejsce znalezienia: Żydówek, gm. Stawiany k. Pińczowa (Kieleckie). Ofiarował Jan Czarnocki w 1917 roku, PTK, MNKi/A/614.

Alces alces (Linnaeus, 1758) – łoś

1. Fragment lewego poroża; miejsce znalezienia: staw, Oleśnica (Kieleckie). Ofiarował Józef Milicer w 1911 roku, PTK(504), MNKi/P/3425.
2. Fragment poroża; miejsce znalezienia: Stopnica k. Buska (Kieleckie), PTK, MNKi/P/2867.

Bovidae – pustorogie

Bos primigenius Bojanus, 1827 – tur

1. Mozdzeń, długość zewnętrzna (długość mierzona wzdłuż największej krzywizny – 600 mm); miejsce znalezienia: Jędrzejów (Kieleckie), PTK, MNKi/P/1869.
2. Fragment mózdzienia; miejsce znalezienia: Jędrzejów (Kieleckie), PTK, MNKi/P/2869.
3. Kości przedramienia: kość promieniowa (*radius*) – największa długość – 400 mm, kość łokciowa (*ulna*) – zachowany jest tylko trzon; miejsce znalezienia: Jędrzejów (Kieleckie), PTK, MNKi/P/2868.

Bison priscus (Bojanus, 1827) – prażubr

1. Mózgowioczaszka z mózdzieniami (prawy ułamany w 1/2 długości); miejsce znalezienia: Grodziec k. Sosnowca (?). Ofiarowała Maria Ciechanowska z Grodzka k. Sosnowca w 1921 roku, PTK(497), MNKi/P/1878. Szczegółowe opracowanie „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” t. 19, s. 137–153.

---

* Ponieważ „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” jest wydawnictwem przede wszystkim humanistycznym, zachodzi potrzeba wyjaśnienia zasad nazewnictwa taksonomicznego organizmów.

W prawidłowo napisanej nazwie zakodowane są liczne informacje, istotne dla ścisłego wyznaczenia nazwy gatunku. Informacje te są zagwarantowane międzynarodowymi przepisami.

Nazwa gatunkowa w pełnym brzmieniu systematycznym musi zawierać także nazwisko autora, który jej po raz pierwszy użył, i rok, w którym ją ogłosił, np. *Bos primigenius* Bojanus, 1827. Jeżeli natomiast gatunek opisany i zaliczony do danego rodzaju zostaje przez późniejszych autorów przeniesiony do innego rodzaju, wówczas nową nazwę piszemy w nowym brzmieniu, z tym że nazwisko autora pierwotnej nazwy musi być podane w nawiasie.

***Carnivora* – Drapieżne**
***Ursidae* – niedźwiedziowate**

Ursus spelaeus Rosenmueller et Heinroth , 1794 – niedźwiedź jaskiniowy

1. Czaszka (*cranium*) – uwzględniona w opracowaniu E. Chwalewika (1926)⁶, (ryc.1); miejsce znalezienia: Jaskinia Wierchowska (Krakowskie). Ofiarował Józef Milicer w 1910 roku, PTK(503), MNKi/A/464.
2. Kręgi: piersiowy (*vertebra thoracicus*) i lędźwiowy (*vertebra lumbalis*); miejsce znalezienia: Ojców. Ofiarował Jan Czarnocki w 1924 roku, PTK, MNKi/P/1355.
3. Kiel; miejsce znalezienia: Ojców, PTK, MNKi/P/2862.
4. Kły (2 sztuki); miejsce znalezienia: Ojców, PTK, MNKi/P/2857.
5. Kły (7 sztuk); miejsce znalezienia: Jerzmanowice, PTK, MNKi/P/2858.
6. Zęby trzonowe – 42 sztuki, zęby sieczne – 8 sztuk, kły (fragmenty) – 3 sztuki, *phalanx III* – 2 sztuki; miejsce znalezienia: Ojców, PTK, MNKi/P/2856/1.

Ryc. 1. Czaszka niedźwiedzia jaskiniowego, nr inw. MNKi/A/464

***Felidae* – Kotowate**

Pantera leo spelaea (Goldfuss, 1823) – lew jaskiniowy

1. *Phalanx III*; miejsce znalezienia: Ojców, PTK, MNKi/P/2856/2.

⁶ E.Chwalewik *Zbiory polskie (...) w ojczyźnie i na obczyźnie*. Warszawa–Kraków 1926. T. 1, s.152

Perissodactyla – Nieparzystokopytne
Equidae – koniowate

Equus caballus (Linnaeus, 1758) – koń

1. Zęby trzonowe – 5 sztuk; miejsce znalezienia: Gniewięcin, gm. Sędziszów (Kieleckie), dar dla Muzeum Świętokrzyskiego, MNKi/P/2859/1.
2. Ząb trzonowy; miejsce znalezienia: „jaskinie jerzmanowickie”, PTK, MNKi/P/2860.
3. Zęby trzonowe – 4 sztuki; miejsce znalezienia: Kuczków (Kieleckie). Ofiarował do Muzeum Świętokrzyskiego ks. Stanisław Skurczyński w 1962 r., MNKi/P/2803.

Rhinocerotidae – nosorożcowate

Dicerorhinus kirchbergensis (Jäger, 1839)

1. Kość piszczelowa (*tibia*) młodego osobnika; miejsce znalezienia: w łomie kamienia pod Chmielnikiem (Kieleckie) w 1878 roku. Ofiarował Józef Milicer, PTK(502), MNKi/P/3423.
2. Kość ramieniowa (*humerus*), koniec proksymalny jest odłamany na wysokości szyjki (*collum humeri*); miejsce znalezienia: Opatów (Tarnobrzeskie), w żwirze za rzeźnią na terenie oczyszczalni ścieków, ok. 5 m poniżej poziomu rzeki Opatówki. Ofiarował do Muzeum Świętokrzyskiego K. Tyburski. MNKi/P/15.
3. Kość promieniowa (*radius*), największa długość 380 mm, miejsce znalezienia: nie znane, PTK, MNKi/A/631.

Coelodonta antiquitatis (Blumenbach, 1807) – nosorożec włochaty

1. Fragmenty zęba trzonowego; miejsce znalezienia: w łomie kamienia pod Chmielnikiem (Kieleckie) w 1878 roku, PTK(502), MNKi/P/2866.
2. Fragmenty zęba trzonowego; miejsce znalezienia: nie znane, PTK, MNKi/P/2864.
3. Ząb trzonowy; miejsce znalezienia: Gniewięcin k. Sędziszowa (Kieleckie), dar dla Muzeum Świętokrzyskiego, MNKi/P/2859/2.

Proboscidea – Trąbowce
Elephantidae – słońcowate

Mammuthus primigenius (Blumenbach, 1799) – mamut

1. Ząb trzonowy górny, długość 230 mm, szerokość 75 mm (IV), wysokość 160 mm (X); miejsce znalezienia: Stopnica (Kieleckie) w 1924 roku. Ofiarował Jan Czarnocki, PTK, MNKi/P/1576.
2. Ząb trzonowy górny, długość 170 mm, szerokość 85 mm (V), wysokość 105 mm (XII); miejsce znalezienia: Piaseczno k. Sandomierza (Tarnobrzeskie). Zakup od J. Darewicza w 1972 r., MNKi/P/3050.
3. Płytką zęba trzonowego; miejsce znalezienia: Pińczów (Kieleckie), PTK, MNKi/P/2863.
4. Fragment zęba trzonowego; miejsce znalezienia: w warstwie iłu nad rzeką Nidą w okolicach Pińczowa (Kieleckie) w 1915 roku, PTK, MNKi/P/2861.
5. Ząb trzonowy górny, długość 170 mm, szerokość 85 mm (V), wysokość 110 mm (X); miejsce znalezienia: Trzebowiska k. Rzeszowa (Rzeszowskie). Ofiarował pan Barzykowski, MNKi/A/445.
6. Fragment siekacza; miejsce znalezienia: Sandomierz, MNKi/A/398.

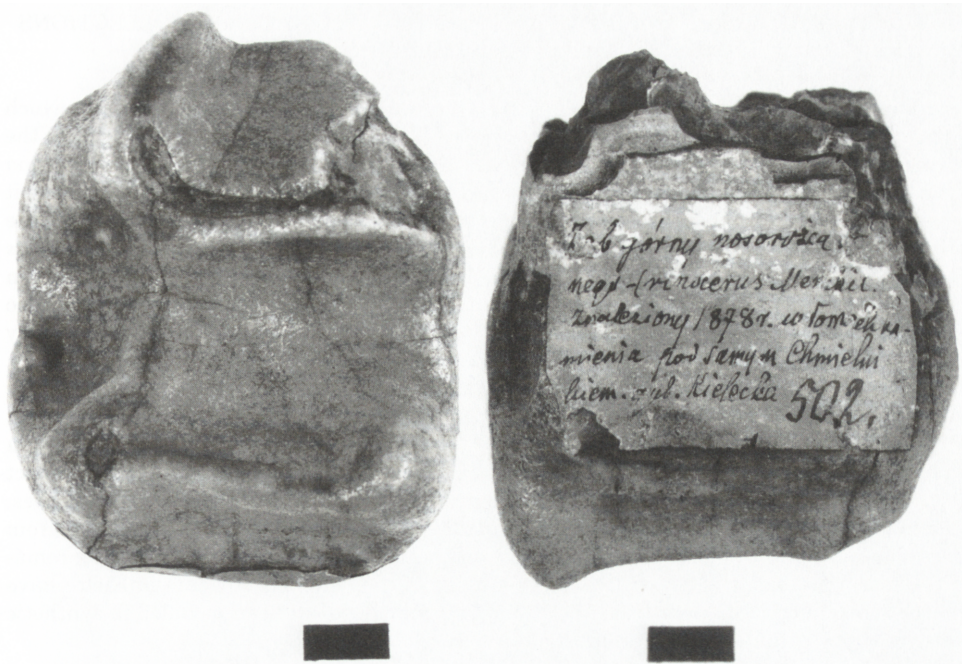
7. Kość miedniczna (*os coxae*), (ryc.2); miejsce znalezienia: Seminarium Duchowne w Kielcach, wykopany na dziedzińcu w 1912 roku na głębokości 1,5 m podczas prac przy rozbudowie Seminarium⁷. Ofiarował ks. Stanisław Bokwa 6.05.1913 r., PTK(216), MNKi/A/165.
Muzealia o nie znanym miejscu znalezienia; pochodzenie – Muzeum PTK
8. Fragment zęba trzonowego, MNKi/P/2865.
9. Ząb trzonowy dolny, długość 190 mm, szerokość 65 mm (VI), wysokość 130 (XIII), MNKi/P/9.
10. Ząb trzonowy dolny, długość 140 mm, szerokość 80 mm (III), wysokość 145 (IV), MNKi/P/8.

Ryc. 2. Fragment kości miednicznej mamuta, nr inw. MNKi/A/165

11. Fragment żuchwy z zębem trzonowym trzecim (M_3), MNKi/P/7.
12. Fragment żuchwy (część bródkowa), MNKi/P/6.
13. Kość miedniczna (*os coxae*), MNKi/P/17.
14. Panewka kości miednicznej (*acetabulum*), MNKi/P/2.
15. Kość piętowa (*calcaneus*), MNKi/P/14.
16. Fragment łuku jarzmowego (*arcus zygomaticus*), MNKi/P/13.
17. Fragment trzonu kości piszczelowej (*tibia*), MNKi/P/10.
18. Fragment kręgu szyjnego szczytowego (*atlas*), MNKi/P/11.
19. Fragment łopatki (*scapula*), MNKi/P/5.
20. Żebro (*costae*), koniec proksymalny posiada ubytki w okolicach szyjki żebra (*collum costae*), długość 1050 mm. MNKi/P/4.
21. Krąg piersiowy (*vertebra thoracicus*), posiada ułamany wyrostek poprzeczny prawy (*processus transversus*), długość 135 mm, szerokość 120 mm, długość wyrostka kolczystego (*processus spinosus*) 360 mm, MNKi/P/3.
22. Błoczek kości ramiennej (*trochlea humerii*), MNKi/P/12.

⁷[K. Dworak] *Dwudziestopięciolecie rządów J. K. Ks. Biskupa Augustyna Łosińskiego w Diecezji Kieleckiej*. Kielce 1935, s.15

Ryc. 3. Ząb przedtrzonowy *Deinotherium giganteum* Kaup, 1829, a – widziany z góry, b – widziany z boku, nr inw. MNKi/P/4392

Deinotheriidae

Deinotherium giganteum Kaup, 1829

1. Ząb P₄ – stały, lewy dolny, czwarty przedtrzonowy (ryc.3), miejsce znalezienia: „w 1878 r. w łomie kamienia pod samym Chmielnikiem, ul. Kielecka”, PTK(502), okaz oznaczył prof. Henryk Kubiak 25.10.1995 roku, MNKi/P/4392.

Kielce, 30 listopada 1995 r.

QUATERNARY FOSSIL MAMMALS IN POLAND IN THE NATURAL COLLECTIONS
OF THE NATIONAL MUSEUM IN KIELCE

This article deals with the remains of the Quaternary fossil mammals in Poland which are kept in the collections of the Departments of Nature as well as of Archaeology in the National Museum in Kielce. The article does not include the finds of the Holocene fauna from archaeological stands. The work concerns first of all the Pleistocene mammals. Since it was impossible to establish the stratigraphic position of the species which survived until the Holocene (*Equus caballus* – horse, *Bos primigenius* – aurochs, *Alces alces* – elk, *Cervus elaphus* – hart), the scope of this work was generalised to the whole of the Quaternary. In the publication an account of the Tertiary *Deinotherium giganteum* – proboscidian was also made due to the fact that in the collections we have only one fragment of the Tertiary mammal.

Data for the scientific elaboration of these specimens (place of find, date, origin) are very varied, often incomplete, and in some cases, no information is available. Animal remains with the data of their finding come as a rule from the Kielce Region and Cracow-Częstochowa Upland. The collection of samples from our Region consists of remains which vary in respect of taxonomy; they were found by accident in river beds, ponds, sand and gravel quarries, ditches, and the Karst hollows. Specimens from the Cracow-Częstochowa Upland come from caves and the majority of them represent the species *Ursus spelaeus* – cave bear. The remains of fossil mammals which are in the collections of the National Museum in Kielce have never been elaborated scientifically and therefore they have not been included in synthetic specifications of finds of the Quaternary fauna from Poland.